

ANDRZEJ S. JASIŃSKI OFM
Uniwersytet Opolski, Wydział Teologiczny
<https://orcid.org/0000-0003-1950-6346>

Drogi odnowy człowieka (Ez 18,1-32)¹

Ways of man's renewal (Ezek 18:1-32)

Abstract

The subject of the “new man” appears in Ezekiel 18. In the context of captivity the prophet realizes (all of the exiles) that each person is responsible for his actions. “What do you mean by using this proverb concerning the land of Israel saying, The fathers eat the sour grapes, but the children’s teeth are set on edge? As I live, declares the Lord God, you are surely not going to use this proverb in Israel anymore” (Ezek 18:2-3). Once and for all the idea of the collective responsibility and inheritance of his ancestors’ sins is to be rejected: “Behold, all souls are Mine; the soul of the father as well as the soul of the son is Mine. The soul who sins will die” (v. 4). Man is the one who decides of his fate, and is not determined by the acts of the past (sins of the fathers). Ezekiel was the teacher who developed the vision of a new man. Ezek 18. is a one big lesson of renewal of the Israel. The focus of Ezek 18 is the relationship of the individual to Yahweh: “For I have no pleasure in the death of anyone who dies, declares the Lord God. Therefore, repent and live” (v. 32). The victory of Babylon was not definitive. The world power (the Babylon) was merely a temporary tool in the hands of the Lord. Israel’s contact with an alien civilization was an opportunity to distance themselves from their own way of lives. The people, however, could not be assimilated with the foreign people. Israel had to shape up in its own environment. The Prophet was focused particularly on the matters of education. He directed his message to all of the exiles, but also had in mind the fate of the individuals. Ezekiel assures that everyone decides of their fate: “Therefore I will judge you, O house of Israel, each according to his conduct, declares the Lord God. Repent and turn away from all your transgressions, so that iniquity may not become a stumbling block to you” (v. 30). However, the sum of the benefits of present in the individual believer becomes the basis for creating a new community of Israel, which is able to fulfill the mission in the future era of renewal. The upcoming transition could not be achieved without human transformation. Ezekiel clearly called for change in the name of Yahweh: “make you a new heart and a new spirit” (v. 31).

¹ A.S. JASIŃSKI, *Drogi odnowy człowieka (Ez 18,1-32)*, w K. GŁOMBİK (red.), *Sakrament pokuty wobec problemów współczesności* (Opolska Biblioteka Teologiczna, 122), Opole, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2011, 55–77.

Keywords: Ezekiel, Book of Ezekiel, prophet, conversion.

Abstrakt

Temat „nowego człowieka” pojawia się w Księdze Ezechiela 18. W kontekście niewoli prorok uświadamia (wszystkim wygnańcom), że każdy człowiek jest odpowiedzialny za swoje czyny. „Co masz na myśli, używając tego przysłowia dotyczącego ziemi Izraela, które mówi: Ojcowie jedzą kwaśne winogrona, ale dzieci mają nadwężone zęby? Jak żyję, oświadcza Pan Bóg, na pewno nie będziesz już używał tego przysłowia w Izraelu” (Ez 18,2-3). Raz na zawsze ma być odrzucona idea zbiorowej odpowiedzialności i dziedziczenia grzechów przodków: „Oto wszystkie dusze są Moje; dusza ojca, jak i dusza syna są Moje. Dusza, która grzeszy, umrze” (w. 4). Człowiek jest tym, który decyduje o swoim losie, a nie jest zdeterminowany przez czyny przeszłości (grzechy ojców). Ezechiel był nauczycielem, który rozwinął wizję nowego człowieka. Ez 18. to jedna wielka lekcja odnowy Izraela. W centrum uwagi Ez 18. znajduje się relacja jednostki do Jahwe: „Nie mam bowiem upodobania w śmierci każdego, kto umiera – oświadcza Pan Bóg. Dlatego nawróć się i żyć” (w. 32). Zwycięstwo Babilonu nie było ostateczne. Światowa potęga (Babilon) była tylko tymczasowym narzędziem w rękach Pana. Kontakt Izraela z obcą cywilizacją był okazją do zdystansowania się od własnego sposobu życia. Naród jednak nie mógł być zasymilowany z obcym ludem. Izrael musiał kształtować się we własnym środowisku. Prorok skupiał się szczególnie na sprawach edukacji. Swoje przesłanie kierował do wszystkich wygnańców, ale miał też na uwadze los jednostek. Ezechiel zapewnia, że każdy sam decyduje o swoim losie: „Dlatego będę cię sądził, o domu Izraela, każdego według jego postępowania – oświadcza Pan Bóg. Nawróć się i odwróćcie się od wszystkich waszych występków, aby nieprawość nie stała się dla was przeszkodą” (w. 30). Jednak suma dobrodziejstw obecnych w poszczególnym wierzącym staje się podstawą do stworzenia nowej wspólnoty Izraela, która jest w stanie wypełnić misję w przyszłej epoce odnowy. Nadchodząca przemiana nie mogłaby się dokonać bez przemiany człowieka. Ezechiel wyraźnie wzywał do przemiany w imię Jahwe: „uczynicie sobie serce nowe i ducha nowego” (w. 31).

Słowa kluczowe: Ezechiel, Księga Ezechiela, prorok, nawrócenie.

Epoka proroka Ezechiela przypadła na czasy przełomu w dziejach narodu wybranego². Mąż Boży realizował misję już w Babilonii³, lecz duchem pozostawał nieustannie w Jerozolimie⁴. Był niejako tym, który zamknął za sobą drzwi starej Jerozolimy, a równocześnie otworzył wrota Nowej Jerozolimy (Ez 40–48)⁵. Dzieje upadku i nieprawości stały się dla niego punktem wyjścia głoszonego orędzia⁶. Wszystko czynił zgodnie z wezwaniem, jakie

² W. CHROSTOWSKI, *Prorok wobec dziejów*, Warszawa 1991, s. 18–20.

³ R.R. WILSON, *Prophecy in Crisis: The Call of Ezekiel*, „Interpreting” 38 (1984), s. 117–130.

⁴ Prorok, doświadczając zmierzchu tego, co stare, kierował swoją myśl ku nowej rzeczywistości, czyli nowej świątyni w Jerozolimie, J.J. PUDEŁKO, *Ezechielowa nowa świątynia: zapowiedzi i realizacja*, w: M. ROSIK (red.), *Żyjemy dla Pana*, Wrocław 2005, s. 573–581.

⁵ Ezechiel, mając na uwadze pamięć o świątyni Salomona, prezentuje oryginalną wizję nowej świątyni, W. ZIMMERLI, *Ezechieltempel und Salomostadt*, w: W. ZIMMERLI (red.), *Studien zur alttestamentlichen Theologie und Prophetie*, München 1974, s. 148–164.

⁶ Kwestie te podejmuje H.W. BROWNLEE, *The Aftermath of the Fall of Judah According to Ezekiel*, „Journal of Biblical Literature” 89 (1970), s. 393–404.

otrzymał od Jahwe. Wizja wprowadzająca (Ez 1,4-28)⁷ staje się kluczem hermeneutycznym do interpretacji całej Księgi, a zwłaszcza losu ludu wybranego⁸. Troska o ukształtowanie nowego człowieka⁹, w którym będzie ożywczo działać nowe serce i nowy duch (Ez 18,31), jasno wyznaczały cel pedagogiczny, który postawił sobie prorok¹⁰. Zanim jednak miał powstać „nowy człowiek”, Ezechiel musiał się uporać z całą tragiczną przeszłością. Nie brakuje w jego wypowiedziach bardzo dosadnych sformułowań, które demaskują niecnosć postępowania mieszkańców miasta, a zwłaszcza jego przywódców¹¹. Słowa były uzupełnianie czynnościami symbolicznymi¹². Niektóre z nich sprawiały wrażenie, że prorok nie kontroluje swoich czynów, które mogły mieć w sobie znamiona postawy osoby nie w pełni poczytalnej. Nie chodziło tu jednak o zdrowie psychiczne proroka, lecz o dosadność obrazu, który nie pozostawiał żadnej wątpliwości, w jakiej sytuacji znalazł się Izrael oraz jakie wydarzenia czekają lud. Nad tym wszystkim pełną kontrolę sprawował Jahwe. Ezechiel stał się natomiast wiernym Jego sługą – stróżem Izraela na wygnaniu¹³.

Na temat nowego człowieka na miarę przemiany, jaka czekała Izrael, wypowiada się prorok szczególnie dobitnie w osiemnastym rozdziale swej księgi¹⁴. W kontekście niewoli¹⁵ Ezechiel uświadamia wszystkim wygnańcom, iż każdy z osobna jest odpowiedzialny za swoje czyny¹⁶. Raz na zawsze musi zostać odrzucona myśl o odpowiedzialności zbiorowej i dziedziczeniu grzechów po swoich przodkach¹⁷. Człowiek tym samym zyskuje na wartości; jest tym, który decyduje o swoim losie, nie jest bowiem zdeterminowany skutkami przeszłości (postępowanie przodków), która była pasmem

⁷ Tekst stanowi prolog do całego pisma, K. NIELSEN, *Ezekiel's Visionary Call as Prologue: From Complexity and Changeability to Order and Stability?*, „Journal for the Study of the Old Testament” 33 (2008), s. 99–114.

⁸ Trzeba zwrócić uwagę na specyficzny „język prorocki” obecny w całej Księdze Ezechiela, W. ZIMMERLI, *Die Eigenart der prophetischen Rede des Ezechiel. Ein Beitrag zum Problem an Hand von Ez. 14,1-11*, „Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft und die Kunde des nachbiblischen Judentums” 66 (1954), s. 1–26.

⁹ M. GOŁĘBIEWSKI, „Nowy człowiek” według Jeremiasza i Ezechiela, w: M. WOJCIECHOWSKI (red.), *Miłość jest z Boga. Wokół zagadnień biblijno-moralnych. Studium ofiarowane ks. prof. dr. hab. Janowi Łachowi*, Warszawa 1997, s. 129–137.

¹⁰ Tematyka ogniskująca się wokół terminów „serce” i „duch” należy do zagadnień antropologii starotestamentalnej, M. FILIPIAK, *Biblia o człowieku*, Lublin 1979, s. 40–50.

¹¹ A. HURVITZ, *A Linguistic Study of the Relationship between the Priestly Source and the Book of Ezekiel (A New Approach to an Old Problem)*, „Cahiers de la Revue biblique” 20 (1982), s. 45–52.

¹² J. TOMIAK, *Czyny symboliczne wykonane w kontekście wroczni przeciwko Judzie*, w: A.S. JASIŃSKI, J. TOMIAK (red.), *Historia Izraela na tle słów i czynów symbolicznych proroka Ezechiela*, Opole 2003, s. 102–115.

¹³ T.J. BETTS, *Ezekiel the Priest: A Custodian of Torah*, Washington 2005, s. 34–45.

¹⁴ Ez 18 stanowi partię większej części, Ez 1–24, która zawiera elementy oryginalne na tle całej Księgi, F.S. FREEDY, *The Glosses in Ezekiel 1–24*, „Vetus Testamentum” 20 (1970), s. 129–132.

¹⁵ C. STEINMANN, *Le prophète Ézéchiel et les débuts de l'exile*, Paris 1953, s. 23–45.

¹⁶ Do epoki Ezechiela (VI w. przed Chr.) w Izraelu zasadniczo była mowa o odpowiedzialności zbiorowej, R. RUMIANEK, *Księga Ezechiela. Tłumaczenie i komentarz*, Warszawa 2009, s. 151.

¹⁷ Ten temat analizuje P.M. JOYCE, *Individual Responsibility in Ezekiel 18?*, w: E.A. LIVINGSTONE (red.), *Studia Biblica 1978: I. Papers on Old Testament and Related Themes: Sixth International Congress on Biblical Studies, Oxford 3–7 April 1978*. Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series, t. 11, JSOT Press, Sheffield, pp. 185–196.

grzeszności¹⁸. Wygnańcy mieli zatem całkowicie odciąć się od występków mieszkańców Jerozolimy (ich przodków), a tym samym usuwając lęk przed odpowiedzialnością za grzechy cudze¹⁹. W miejsce lęku miała pojawić się ufność w miłosierdzie Boże²⁰ i pełna gotowość służby Jahwe.

Ezechiel miał świadomość, że najtrudniej jest zmienić u człowieka długo zadomowione przekonania, a takie (niewłaściwe) odziedziczyli wygnańcy po przodkach. W nowym środowisku wraz z wygnańcami przybyły wszelkie lęki przeszłości. Ezechiel stał się więc nauczycielem kształtującym oblicze nowego człowieka. Cały osiemnasty rozdział stanowi jedną wielką lekcję, której zadaniem było odzieranie słuchaczy z powłoki myślenia starego człowieka i przyobleczenie się w nowego człowieka, opisywanego wyrażeniami: „nowe serce” i „nowy duch”.

1. Przysłowie ludowe (Ez 18,1-4)

Ezechiel był jedynym mężem w początkowym okresie niewoli²¹, do którego Bóg przemawiał w Babilonii²², stąd prorok wielokrotnie podkreśla ten fakt (por. Ez 13,1; 14,2; 15,1; 16,1; 17,1): „I stało się słowo Jahwe do mnie, mówiąc: Dlaczego wy mówicie przysłowie to o ziemi Izraela, mówiąc: Ojcowie jedli cierpkie jagody, a zęby synom ściерpły” (ww. 1-2)²³.

Prorok występuje wyłącznie w autorytecie Jahwe, podkreślając tym samym nieodwołalny charakter wypowiedzi, której celem jest kształtowanie nowej tożsamości Izraela – ludu Jahwe.

W. 2 rozpoczyna formuła מַה־לָּכֶם (dlaczego), która odnosi się do bardzo starych przekonań ludu. Prorok wychodzi od kwestii podstawowej, a mianowicie zakwestionowania zadomowionych od dawna przekonań ludu, czyli dziedzictwa, jakie zesłańcy przynieśli ze sobą do Babilonii. Chodzi tu niewątpliwie o „stare myślenie”, które nie miało już miejsca w epoce odnowy. Nowy czas nie tyle zaczął się od niewoli, ile od powołania Ezechiela na stróża Izraela (Ez 3,16-21)²⁴. Pomimo wyrwania Izraela z do-

¹⁸ K. KOCH, *Sünde und Sündenvergebung um die Wende von der exilischen zur nachexilischen Zeit*, „Evangelische Theologie” 26 (1966), s. 217–239.

¹⁹ Kwestię odpłaty na tle Ez 18 oraz Ez 3,16b-21; 33,1-20 rozważa: M. NOBILE, *Il principio della retribuzione in Ezechiele*, „Rivista storica benedettina” 14 (2002), s. 99–109.

²⁰ S. TUŁODZIECKI, *Miłosierdzie Boże w Starym Testamencie*, Poznań 1992, s. 47–60.

²¹ Jego misja miała sprawić, że naród wyszedł z niewoli wzmocniony, T. JELONEK, *Teologia biblijna*, Kraków 2011, s. 241–246.

²² W tym kontekście szczególnie interesująca jest wizja opisana w Ez 1,4-28, A.S. JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 1–10*, Opole 2005, s. 17–25.

²³ Tłumaczenie Ez 18,1-32 za: A.S. JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, Opole 2009, s. 187–205.

²⁴ P. DESELAERS, *Das Wächteramt: Ezechiels Dienst am ewigen Bund*, w: C. DOHMEN, C. FREVEL (red.), *Für immer verbündet*, Stuttgart 2007, s. 37–42.

tychczasowego środowiska grzechu (upadająca Jerozolima i świątynia)²⁵ naród trwał w swych nawykach, które w końcu doprowadziły do dramatu katastrofy²⁶. Nośnikami złych nawyków i utrwalonej mentalności były różne przysłowia (מִשְׁלֵי), czyli formuły, które krążyły wśród ludu i odnosiły się do wielu kwestii, o czym świadczy np. tekst Ez 12,21-22: „I stało się słowo Jahwe do mnie mówiące: Synu człowieczy, jakie to przysłowie (מִשְׁלֵי הַמָּוֶל) u was o ziemi Izraela mówiące: dłużą się dni i zawodzą wszystkie wizje?”. Termin מִשְׁלֵי (*maszal*)²⁷ ma bardzo szerokie znaczenie w wypowiedziach Biblii Hebrajskiej. Również Ezechiel często nim się posługuje (por. Ez 17)²⁸. Całe zbiory sentencji mądrościowych typu *maszal* znajdują się zwłaszcza w księgach sapienjalnych Starego Testamentu²⁹. Cieszyły się one niezwykłym autorytetem i nierzadko były przypisywane samemu Salomonowi³⁰. W kontekście ksiąg natchnionych wszystkie te sentencje wyrażały zamysł Jahwe. Jednak obok autentycznej mądrości pojawiały się przysłowia, które nie wynikały z zamysłu Bożego, lecz były wyrazem przekonań bazujących na mądrości lokalnej. Mogły one powstawać nawet na skutek złego pojmowania Prawa Jahwe. A wówczas była już prosta droga do utożsamienia jej treści z tym, czego rzekomo wymagał Jahwe od ludu³¹. Mając na uwadze wszystkie te okoliczności, zadanie, przed jakim stanął Ezechiel, było niezwykle trudne. Nie można w krótkim czasie zmienić mentalności człowieka lub całej populacji. Wymagany jest długi proces wychowawczy³². Stosownym czasem dysponował Ezechiel. Okres niewoli miał trwać dziesiątki lat. W tym czasie odchodziły stare pokolenia, a w ich miejsce wchodziły nowe, już ukształtowane w duchu nauki Ezechiela (słowa Jahwe).

Tematów, jakich musiał podjąć się Ezechiel, było niewątpliwie bardzo dużo. Nie o wszystkich informuje jego pismo. Podana sentencja (w. 2) nie została jednak wybrana przypadkowo. Odnosi się bowiem do istotnej kwestii, a mianowicie odpowiedzialności za popełnione występki. W tradycyjnej mądrości było przekonanie, że każde cierpienie jest skutkiem popełnionych grzechów (por. problem Księgi Hioba)³³. Bóg niejednokrotnie był pojmowany jako mściciel, który karze nie tylko sprawcę występnych, lecz nawet jego potomstwo. Uzasadnieniem tego może być Dekalog, w którym pojawia się stwierdzenie: „Nie będziesz oddawał im pokłonu i nie będziesz im służył, ponieważ Ja

²⁵ Zagadnienie profanacji świątyni w okresie Ezechiela analizuje: T. GANZEL, *The Defilement and Desecration of the Temple in Ezekiel*, „Biblica” 89 (2008), s. 369–379.

²⁶ Pomimo zagrożenia Izrael pozostawał dalej w cieniu chwały Jahwe, M. GREENBERG, *Ezekiel 1–20*, Freiburg 2001, s. 220.

²⁷ R. MEYNET, *Język przypowieści biblijnych*, Kraków 2005, s. 8.

²⁸ JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 188.

²⁹ J.S. SYNOWIEC, *Mędrcy Izraela i ich nauka*, Kraków 1990, s. 59–64.

³⁰ R.B.Y. SCOTT, *Salomon and the Beginnings of Wisdom in Israel*, Leiden 1955, s. 260–280.

³¹ Niebezpieczeństwem była zawsze nauka pochodząca od fałszywych proroków, J. SCHARBERT, *Sachbuch zum Alten Testament*, Aschaffenburg 1981, s. 369.

³² M. FILIPIAK, *Problematyka społeczna w Biblii*, Warszawa 1985, s. 179–185.

³³ J. SLAWIK, *Hiob przed Bogiem. Studium egzegetyczne prologu i epilogu Księgi Hioba oraz mów Hioba*, Warszawa 2010, s. 230–243.

Jahwe, twój Bóg, jestem Bogiem zazdrosnym, który karze występki ojców na synach do trzeciego i czwartego pokolenia względem tych, którzy Mnie nienawidzą” (Wj 20,5)³⁴. Kontekst tej wypowiedzi odnosi się bezpośrednio do czci oddawanej Jahwe. Była to najważniejsza kwestia dotycząca całego etosu narodu wybranego. Jego egzystencja zależała wyłącznie od dochowania wierności Jahwe i pełnego odrzucenia pogańskich praktyk bałwochwalczych. Jak wykazała historia Izraela, pokusy odstępstwa od czci Jahwe pojawiały się nieustannie³⁵. Z pokolenia na pokolenie była przekazywana ta zła skłonność, która zniekształcała autentyczne życie religijne Izraela, a niekiedy wręcz je całkowicie unicestwiała. Wystarczy przywołać epokę proroka Eliasza i bałwochwalstwo uprawiane w czasach ówczesnych rządów Achaba i jego małżonki, Izebel³⁶. Formuła Dekalogu (Wj 20,5) zmierza przede wszystkim do pokreślenia absolutnego charakteru wymagań Jahwe, a mianowicie odrzucenia czci obcych bóstw i to w jakiegokolwiek formie. Izrael miał oddawać cześć wyłącznie Jahwe. Ta zasada miała obowiązywać wszystkie pokolenia wszystkich czasów. Karanie Jahwe w tej kwestii było niezwykle surowe i nieuniknione. Tekst Wj 20,5 podkreśla ważkość przykazania Bożego, wprowadzając wzmiankę o karaniu „synów do trzeciego i czwartego pokolenia”. Chodziło o całkowite wykorzenie zła drzemającego w sercach potomków bałwochalców. Powyższa zasada została następnie rozszerzona na inne występki: „Jahwe cierpliwy, bogaty w życzliwość, przebacza niegodziwość i grzech, lecz nie pozostawia go bez ukarania, tylko karze grzechy ojców na synach do trzeciego, a nawet czwartego pokolenia” (Lb 14,18). Ogólnie przyjęło się przekonanie, że Jahwe udziela swej łaski na tysięczne pokolenia, a karze jedynie do czwartego pokolenia (por. Wj 14,18). Te sformułowania zawarte w Torze niewątpliwie mogły wpłynąć na treść przysłowia cytowanego przez Ezechiela w 18,2: „Ojcowie jedli cierpkie jagody³⁷, a zęby synom ścięrlify³⁸”. Sentencja ta bezpośrednio nie zawiera elementu teologicznego. Wyraża natomiast przekonanie o immanentnych zasadach, jakie kierują losem człowieka. Miał to być zamknięty krąg całkowicie determinujący życie jednostki. Tej to zasadzie sprzeciwia się Ezechiel. Wykazuje, że odziedziczone po przodkach przysłowie nie ma żadnego zastosowania w życiu społeczności kierującej się prawem Jahwe.

Ezechiel, mając na uwadze cały ogrom trudności, na jakie musiała napotykać jego nauka, już na początku swej mowy wskazuje na autorytet Jahwe. W ten sposób mógł odwołać się do wyższej instancji w stosunku do innej reprezentowanej na wygnaniu, a mianowicie grupy starszych oraz fałszywych proroków. Ezechiel odwołuje się za-

³⁴ Już Jahwista znał temat odpowiedzialności indywidualnej (Rdz 7,7), J.S. SYNOWIEC, *Dziesięć przykazań*, Kraków 1999, s. 86.

³⁵ G. FOHRER, *Storia della religione israelitica*, Brescia 1985, s. 195–198.

³⁶ J. WARZECHA, *Historia Izraela*, Warszawa 2005, s. 250–254.

³⁷ Temat cierpkich jagód rozważa: J. LUST, *The Sour Grapes: Ezekiel 18*, w: A. VOITILA, J. JOKIRANTA (red.), *Scripture in Transition*, Leiden 2008, s. 223–237.

³⁸ Prorok odrzuca jakiegokolwiek możliwości zastosowania przysłowia, RUMIANEK, *Księga Ezechiela*, s. 152.

tem do Jahwe, który pouczył już go o kondycji ludu przebywającego na wygnaniu: „Synu człowieczy, mieszkasz wśród ludu opornego, który ma oczy na to, by widzieć, a nie widzi, i ma uszy na to, by słyszeć, a nie słyszy, ponieważ jest ludem opornym” (Ez 12,2). Pomimo takiego oporu Ezechiel był zobligowany do udzielenia pouczenia właśnie temu ludowi. Jahwe pozostał wierny swemu pierwotnemu wyborowi. Lud w Babilonii przypominał Izraela czasów Mojżesza i pustyni³⁹. Dawna pustynia zrobiła miejsce ziemi (עַל-אֲדָמַת יִשְׂרָאֵל), do której odwołuje się prorok w w. 2. Istniały zatem trzy etapy historii ludu: pustynia, ziemia Izraela i Babilonia⁴⁰. Na każdym etapie lud okazywał swoją zatwardziałość, która ostatecznie doprowadziła do klęski niewoli. Walka Ezechiela ze złymi zasadami (utrwalonymi w przysłowiaach) stała się częścią procesu odnowy ludu, który musiał odstąpić od zatwardziałości i stać się społecznością nowego serca i nowego ducha⁴¹. Zadanie było niezwykle trudne, Izrael przebywał bowiem w środowisku wysokiej cywilizacji babilońskiej, która była atrakcyjna zarówno w wymiarach ekonomicznych, kulturowych, jak i religijnych⁴². Wyobrażenia bóstw pogańskich można było spotykać na każdym kroku, a świątynie Babilonu znane były w całym ówczesnym świecie⁴³.

Pobyty na wygnaniu mógł zatem skończyć się pełną asymilacją wygnańców z nowym środowiskiem, bądź mógł stać się okazją do odnowy. Ta druga możliwość była do osiągnięcia, jednakże wyłącznie wówczas, gdy lud będzie odcięty od tęsknoty za przeszłością (grzeszną) oraz za zdobyczami cywilizacji babilońskiej (aspekt religijno-etyczny). Pomny tych prawideł Ezechiel przytacza polecenie Jahwe: „Ja żyjący – wyroczenia Pana – Jahwe: Nie będziecie już mówić przysłowia tego w Izraelu” (w. 3).

Sfera Boża pełna jest życia. Jest to podstawowe orędzie Ezechiela, zwłaszcza w kontekście ogromnego zagrożenia życia, w jakim znalazła się Jerozolima i cały naród⁴⁴. Owo zagrożenie pozostawało na płaszczyźnie ziemskiej egzystencji⁴⁵. Jej przeciwieństwem było Boże istnienie. Prorok we wstępnej wizji widział „cztery istoty żyjące” (Ez 1,5), które znajdowały się w środowisku Jahwe⁴⁶. Kolejny ogład pozwolił Ezechielowi odczuć działanie

³⁹ Posługa Ezechiela w wielu sprawach przypomina misję Mojżesza, H. McKEATING, *Ezekiel the Prophet like Moses?*, „Journal for the Study of the Old Testament” 61 (1994), s. 97–109.

⁴⁰ Na specyfikę prezentacji historii Izraela przez Ezechiela wskazuje: T. KRAEGER, *Geschichtskonzepte im Ezechielbuch*, Berlin 1988, s. 85–91.

⁴¹ Moc do przemiany da sam Bóg, który udzielił swego Ducha, H. ORDON, *Ducha mego wylałem na dom Izraela (Ez 39, 29)*, w: ROSIK (red.), *Żyjemy dla Pana*, s. 485–493.

⁴² G. ROUX, *Mezopotamia*, Warszawa 1998, s. 316–327.

⁴³ Podstawą tożsamości Izraela była jego świadomość religijna (powołanie otrzymane od Jahwe), S.A.D.E. WEEKS, *Biblical Literature and the Emergence of Ancient Jewish Nationalism*, „Biblical Interpretation” 10 (2002), s. 144–157.

⁴⁴ Upadek Jerozolimy był drogą do oczyszczenia narodu, M.A. SWEENEY, *The Destruction of Jerusalem as Purification in Ezekiel 8–11*, w: M.A. SWEENEY (red.), *Form and Intertextuality in Prophetic and Apocalyptic Literature*, Tübingen 2005, s. 144–155.

⁴⁵ Była to natura (stworzenie), która domagała się radykalnej przemiany, B.E. KELLE, *Dealing with the Trauma of Defeat: The Rhetoric of the Devastation and Rejuvenation of Nature in Ezekiel*, „Journal of Biblical Literature” 128 (2009), s. 469–490.

⁴⁶ JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 1–10*, s. 20–21.

niezwykłej mocy, którą określił jako „duch życia” (Ez 1,20). Orędzie życia miało stanowić prawdziwe antidotum przeciw szerzącej się śmierci pośrodku Izraela. Zasadniczy temat życia przypomina prorok w wielu partiach księgi, czyni to również w w. 3: „Ja żyjący (יְחִיִּי)”. Całe zatem orędzie (wyrocznia) staje się nośnikiem życia i prowadzi do pełni życia. Duch życia ma więc w pierwszym rzędzie usunąć wszelkie zło, jakie zadomowiło się w narodzie. Jest to działanie o charakterze negatywnym: „Nie będziecie już mówić przysłowia tego w Izraelu” (w. 3b). Dotychczasowa droga, jaką postępował Izrael, często wykraczała poza ramy prawa nadanego w Przymierzu⁴⁷. Zmiana tej postawy możliwa była tylko na skutek okazania posłuszeństwa słowu Jahwe, które było absolutnie skuteczne. A jednak w wypadku człowieka ta skuteczność została wyjątkowo ograniczona na skutek wolności woli jednostki. Izrael musi na nowo wybrać Jahwe. Do tego aktu zachęca nie tylko sam Jahwe, lecz i prorok, który stał się dla narodu faktycznym znakiem przemiany, jaka miała się dokonać w narodzie (por. czynności symboliczne Ezechiela). To oczyszczające działanie będzie prowadziło do powstania nowego Izraela. Ta starożytna nazwa „Izrael” pozostanie (byli to w dalszym ciągu synowie Jakuba-Izraela)⁴⁸. Stanowi ona zwornik wszystkich epok, w jakich żył naród i do których zmierzał. Usunięte zostaną głęboko zakorzenione przekonania, których wyrazem były krążące wśród ludu przysłowia. Od posłuszeństwa względem podstawowych wymagań Jahwe zależała cała przyszłość Izraela. W żadnym wypadku nie można było szukać ratunku w obcym środowisku babilońskim. A takie niebezpieczeństwo było wówczas wielkie, ponieważ liczne ludy straciły w ówczesnej epoce swoją tożsamość, przechodząc całkowity proces asymilacji.

Jahwe tymczasem objawia się jako absolutny Władca, któremu musi podlegać każdy człowiek: „Oto wszystkie dusze są moje, tak dusza ojca i tak dusza syna, Moje są; dusza, która zgrzeszy, ona umrze” (w. 4). Jahwe ustanawia wszelkie zasady, jakimi winni kierować się ludzie. Dał je poznać szczególnie Izraelowi. Naród ten nie może wymówić się niewiedzą, ponieważ nie tylko Mojżesz w odległej przeszłości przekazał Boże prawodawstwo, lecz w późniejszych epokach wszyscy autentyczni prorocy odwoływali się do zamysłu Jahwe⁴⁹. Naród nigdy nie został pozbawiony głosu prorockiego, nawet w chwilach największego upadku, jaki miał miejsce w okresie rządów Achaba (Królestwo Północne) i Manassesza (Królestwo Południowe)⁵⁰.

Treść w. 4 nie ukonkretnia jednak odbiorcy orędzia. Wypowiedź ma charakter bardziej ogólny, a tym samym uniwersalny. W całej wypowiedzi aż czterokrotnie pojawia się termin שָׁמַיִם. Jego znaczenie jest trudne do przetłumaczenia. W Biblii Hebrajskiej pierwszy raz ten rdzeń jest użyty we fragmencie Rdz 1,20 – w kontekście

⁴⁷ JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 1–10*, s. 189.

⁴⁸ D. WALTERS, *Jacob Narrative*, w: D.N. FREEDMAN I IN. (wyd.), *The Anchor Bible Dictionary*, t. 3, New York 1992, s. 359–609.

⁴⁹ J. BLINKINSOPP, *Geschichte der Prophetie in Israel*, Stuttgart 1998, s. 68–117.

⁵⁰ Prorok wieści upadek dynastii Dawidowej, M.C.A. KORPEL, *Kryptogramme in Ezechiel 19 und im „Izbet-Sarta-Ostarkon*, „Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft und die Kunde des nachbiblischen Judentums” 121 (2009), s. 70–86.

życia (נְפֶשׁ – istota żyjąca)⁵¹. Jest to również ulubione określenie Ezechiela, który w tekście Ez 13,18-20 posługuje się nim aż osiem razy, natomiast w omawianym wersecie termin נְפֶשׁ występuje cztery razy i stanowi zasadniczy motyw całej wypowiedzi. Tłumaczenie נְפֶשׁ terminem „dusza” nie pokrywa się z treścią wyrażoną tym określeniem hebrajskim, którego nie można jednoznacznie oddać polskim odpowiednikiem⁵². Wynika to z odmienności tych języków oraz koncepcji antropologicznej⁵³. Hebrajski termin נְפֶשׁ nie występuje w opozycji do ciała, jak jest to w wypadku określenia „dusza”. Zatem נְפֶשׁ zakłada zarówno element duchowy, jak i cielesny, i zbliża się do idei życia i istoty żyjącej, do koncepcji osoby. Język hebrajski nie wypracował jednak precyzyjnej idei osoby, lecz posługuje się określeniami obrazowymi, takim jak np. „oblicze” (פָּנִים)⁵⁴; chodzi tu jednak o aspekt dynamiczny: „zwrócić oblicze” (por. Ez 7,22; 13,17; 14,8; 15,7)⁵⁵.

Termin נְפֶשׁ wskazuje na człowieka, czyli osobę – byt stworzony na Boży obraz i podobieństwo⁵⁶. Żaden człowiek nie może żyć w izolacji do Boga, stworzenie nie jest bowiem dawcą swego życia. Wszystko, co ma, otrzymuje od Jahwe. Owa zależność została w w. 4 wyrażona dwukrotnym użyciem formuły לִי (dla mnie, do mnie należą). Zasada zależności ma charakter absolutny i nie podlega żadnej modyfikacji. Powołaniem Izraela było poznanie i całkowite podporządkowanie się wymaganiom Pana. Zależność człowieka wynika z prawdy o panowaniu Jahwe nad całym stworzeniem, a w szczególności nad ludzkością, która poprzez podobieństwo do Boga otrzymała szczególną misję do spełnienia w stworzeniu. Podporządkowanie się tym zasadom prowadzi do zaistnienia pełniej harmonii w życiu jednostki i całej społeczności. Izrael był powołany do tego, by w świecie opanowanym przez zło dać świadectwo prawdzie, a tym samym ujawnić wzniosłość powołania każdej jednostki (נְפֶשׁ). Na przeszkodzie w wypełnieniu tej misji stanął grzech (חַטָּה). Termin חַטָּה występuje 593 razy w Biblii Hebrajskiej, natomiast w Księdze Ezechiela – 41 razy⁵⁷, i oznacza grzech, grzesznika (jako czasownik oznacza: błędzić, mieć winę, zgrzeszyć, odczuwać brak, chybić)⁵⁸. Częste użycie w Starym Testamencie terminu חַטָּה ujawnia stan kondycji człowieka (נְפֶשׁ), który niezwykle łatwo popadał w niewolę grzechu. Skutkiem grzechu jest śmierć. Na ten aspekt wprost wska-

⁵¹ JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 190.

⁵² L. KOEHLER, W. BAUMGARTNER, J.J. STAMM, *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, t. 1, Warszawa 2008, s. 668–670.

⁵³ Trzeba pamiętać również, że Ezechiel dostosowuje język swych wypowiedzi do potrzeb odbiorców, D. CASSONE, *When Israel Loses Its Meaning: Reconstruction of Language and Community in Ezekiel's Prophecy*, SBLSP (2003), s. 215–226.

⁵⁴ W. JOSCHKO, *Tło kulturowe i literackie nowotestamentalnego określenia ΠΡΩΣΟΠΙΟΝ*, w: A.S. JASIŃSKI (red.), *Szukajcie zawsze oblicza Jahwe. Personalistyczne perspektywy orędzia biblijnego*, Opole 1999, s. 27–29.

⁵⁵ Odwrócenie oblicza Jahwe oznaczało utratę z Nim kontaktu, JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 1–10*, s. 176.

⁵⁶ J.S. SYNOWIEC, *Na początku*, Warszawa 1987, s. 128.

⁵⁷ R. KNIERIM, חַטָּה, w: E. JENNI, C. WESTERMANN (red.), *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, t. 1, München 1971, s. 541–542.

⁵⁸ KOEHLER, BAUMGARTNER, STAMM, *Wielki słownik hebrajsko-polski*, s. 290.

zuje treść w. 4: „dusza, która zgrzeszy, ona umrze (הַיָּא תָמוּת)”. W kontekście ww. 3-4 pojawia się antyteza życie – śmierć. Życie przynależy do sfery Bożej, natomiast śmierć staje się losem jednostki, która grzeszy. Perspektywa śmierci wyraża negatywny aspekt egzystencji człowieka i jest odwrotnością powołania, jakie otrzymał, a mianowicie życia w harmonii z Bogiem. Wprawdzie wymowa w. 4 ma charakter uniwersalny, niemniej jednak Ezechiel ciągle ma na myśli w pierwszym rządzie los Izraela i wszystkich jego mieszkańców. Tę prawdę dosadnie wyrazi w tekście Ez 33,11: „Powiedz im: Na moje życie! – wyrocznia Pana Jahwe. Ja nie pragnę śmierci występnego, ale jedynie tego, aby występny zawrócił ze swej drogi i żył. Zawróćcie, zawróćcie z waszych złych dróg! Cemuż to chcecie zginąć, domu Izraela?”

2. Mąż sprawiedliwy (Ez 18,5-9)

Motyw męża sprawiedliwego występuje w kolejnym tekście: „I mąż, który jest sprawiedliwy i wykonuje prawo i sprawiedliwość, na wzgórzach nie jada i oczu swych nie wznosi do bożków domu Izraela, i żony bliźniego nie plugawi, i do kobiety nieczystej nie zbliża się” (ww. 5-6).

Sprawiedliwość (צֶדֶק)⁵⁹ to główny motyw, który określa postawę człowieka zachowującego wierność woli Bożej. Uzupełnieniem sprawiedliwości jest prawo (מִשְׁפָּט)⁶⁰. Ten, kto wykonuje (עָשָׂה) prawo i sprawiedliwość, jest człowiekiem sprawiedliwym. Sprawiedliwość⁶¹ jest synonimem doskonałości, ponieważ bezpośrednio odnosi się do istotnego przymiotu samego Jahwe⁶². Ten temat często stanowi podstawę rozróżnienia postępowania Boga i postępowania człowieka: „Jahwe jest sprawiedliwy, a ja i lud mój jesteśmy źli” (Wj 9,27b). Bóg jest sprawiedliwy, natomiast człowiek otrzymuje możliwość stawania się sprawiedliwym. Możliwość ta została dana wraz z prawem Jahwe, które domaga się wypełnienia (עָשָׂה). Nie ma innej drogi do osiągnięcia stanu sprawiedliwości. Mężem doskonałym, czyli sprawiedliwym, był św. Józef (por. Mt 1,19)⁶³.

Kontekst wypowiedzi Ezechiela dotyczy sytuacji Izraela w okresie poprzedzającym upadek Jerozolimy⁶⁴. W mieście nie było już sprawiedliwych (poza nielicznymi jak

⁵⁹ M. WOJCIECHOWSKI, *Etyka biblijna*, Kraków 2009, s. 207–209.

⁶⁰ KOEHLER, BAUMGARTNER, STAMM, *Wielki słownik hebrajsko-polski*, s. 612–613.

⁶¹ Wykonywanie czynów sprawiedliwości było istotnym wymiarem powołania Izraela. R. ADAMIAK, *Justice and History in the Old Testament. The Evolution of Divine Retribution in the Historiographies of the Wilderness Generation*, Cleveland 1982, s. 45–60.

⁶² Wykonywanie czynów sprawiedliwości było istotnym wymiarem powołania Izraela, R. ADAMIAK, *Justice and History in the Old Testament. The Evolution of Divine Retribution in the Historiographies of the Wilderness Generation*, Cleveland 1982, s. 45–60.

⁶³ JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 192.

⁶⁴ K. ROMANIUK, *Biblijne wzorce świętości*, Kraków 1996, s. 54–56.

Jeremiasz)⁶⁵. Lud wraz z przywódcami oddawał się bałwochwalstwu⁶⁶; to ci, którzy jadal i oczy swe wznosili do bożków domu Izraela (por. w. 6a). Prorok wskazał tu na najpoważniejszy występki ludu (idolatria), który stał się korzeniem wszelkiej nieprawości, jaka zadomowiła się wśród mieszkańców Jerozolimy⁶⁷. Praktyki bałwochwalstwa były owocem asymilacji Izraela z ludami sąsiednimi, uprawiającymi kultury zupełnie obce wobec nakazów, jakie otrzymał w tej dziedzinie Izrael (Mojżesz). Były one często połączone z tzw. prostytutką sakralną⁶⁸, która prowadziła do rozbijania życia małżeńskiego i rodzinnego ludu wybranego. Prorok pomny tych niebezpieczeństw zaznacza, że mąż sprawiedliwy „i żony bliźniego nie plugawi, i do kobiety nieczystej nie zbliża się” (w. 6b). Poprawne kontakty z niewiastami były ważnym sprawdzianem wierności prawu Jahwe.

Relacje względem bliźniego również stanowiły istotne świadectwo o sprawiedliwości jednostki: „I nikogo nie krzywdzi, zastaw dłużnikowi zwraca, rabunku nie dokonuje, chleb swój głodnemu daje, a nagięgo przyobleka” (w. 7).

Najpierw prorok wskazuje na czyny, od których sprawiedliwy się powstrzymuje, a następnie wymienia akty miłosierdzia. Przede wszystkim jednostka kierująca się prawem Jahwe nikogo nie krzywdzi (לֹא יִזְדָּר). Człowiek został wyposażony przez Jahwe w swoistą moc, którą może wykorzystać ku dobremu lub złemu. Zwłaszcza osoba dysponująca władzą nad innymi narażona jest na pokusę wykorzystania przewagi nad innymi, słabszymi, celem pomnożenia swych dóbr czy sprawowanej władzy⁶⁹. Na krzywdę byli narażeni szczególnie najłabsi w społeczeństwie (sieroty, wdowy i obcy). Stosunek właśnie do bezbronnych był najlepszym kryterium oceny postawy danej jednostki⁷⁰. Niedociągnięcia w tej dziedzinie (społecznej) należały do drugiego poważnego występkę Izraela. Pojawiał się on zwłaszcza wówczas, gdy w okresie względnego dobrobytu wielcy posiadacze czuli się bezkarni, niczym nieskrępowani, a uboższą ludność traktowali jako swoją własność. Nadużycia w tej dziedzinie szczególnie mocno napiętnowali Amos i Micheasz, czyli prorocy z IX i VIII w. przed Chr.⁷¹ Nawet zbliżająca się katastrofa Jerozolimy nie powstrzymała wielu wielmożnych od czynienia krzywdy bezbronny⁷². Przybierała ona

⁶⁵ Upadek Jerozolimy to manifestacja Bożej sprawiedliwości w obliczu obcych narodów, W. ZIMMERLI, *Ezekiel 1*, Philadelphia 1979, s. 274.

⁶⁶ Rolę Jeremiasza na tle profetyzmu Starego Testamentu analizuje: H. WINKEL, *Jeremiah in Prophetic Tradition: An Examination of the Book of Jeremiah in the Light of Israel's Prophetic Traditions*, Leuven 2000, s. 35–38.

⁶⁷ Wyrażenie „na górach (nie) jada” nie ma paraleli w innych pismach Biblii Hebrajskiej, D.I. BLOCK, *The Book of Ezekiel. Chapters 1–24*, Grand Rapids 1997, s. 561.

⁶⁸ JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 192.

⁶⁹ M. ELIADE, *Historia wierzeń i idei religijnych*, Warszawa 1988, s. 167–168.

⁷⁰ Szczególnie była to władza królewska, która ostatecznie doprowadziła do upadku Jerozolimy. Ezechiel doskonale orientował się w kwestiach politycznych swej epoki, B. LANG, *Kein Aufstand in Jerusalem. Die Politik des Propheten Ezechiel*, Stuttgart 1978, s. 25–51.

⁷¹ A. BANASZEK, *Jezusowy postulat „większej sprawiedliwości”*, w: W. CHROSTOWSKI (red.), *Oto idę*, Warszawa 2005, s. 77–80.

⁷² G. WITASZEK, *Amos. Prorok sprawiedliwości społecznej*, Lublin 1996, s. 59–97.

różnorodne formy. Ezechiel mówi o zastawie i rabunku. Zastaw (קַבְלָה) był to pewien wartościowy przedmiot, który otrzymał udzielający pożyczki⁷³. Po jej zwrocie miał obowiązek oddania zastawu. Zatrzymanie zastawu było wielką niesprawiedliwością, która prowadziła do jeszcze większego zubożenia zadłużonego człowieka. Był on też narażony na rabunek (גְזוּלָה)⁷⁴, jak to dobrze naświetla opowiadanie o winnicy Nabota (1 Krl 21)⁷⁵. Występki względem bliźniego praktykowane w Izraelu były jawnym zaprzeczeniem sprawiedliwości Jahwe. Lud bowiem został wezwany do czynów miłosierdzia: „chleb swój głodnemu daje, a nagiego przyobleka” (w. 7b). Głód i nagość były oznaką skrajnej biedy, która stanowiła jawne zagrożenie życia jednostki. Kto uchylał się (mając ku temu możliwości) od obowiązku wsparcia człowieka zagrożonego, ten był winny jego śmierci. Całe narody wyginęły właśnie przez braki w tej dziedzinie. Izrael miał być narodem trwałym, dlatego obowiązywała wszystkich solidarność społeczna. Mieli w tym zakresie naśladować samego Jahwe, którego postawę względem bezbronnych najlepiej ilustruje cały szesnasty rozdział Księgi Ezechiela⁷⁶.

Postawę sprawiedliwego uszczegóławia kolejny werset: „W lichwę się nie wdaje i procentów nie bierze, od nieprawości odwraca swą rękę, w prawdzie postępuje między ludźmi” (w. 8).

Zubożała ludność była często zmuszona do zaciągania pożyczek. Wielu było chętnych do jej udzielania, żywiąc tym samym nadzieję na szczególne zyski, a to na skutek bezlitosnej lichwy (רִשְׁוָה)⁷⁷. Takie praktyki stały w jawnej sprzeczności z przykazaniami Tory: „Jeśli pożyczysz pieniądze ubogiemu z mojego ludu, żyjącemu obok ciebie, to nie będziesz postępował wobec niego jak lichwiarz i nie każesz mu płacić odsetek” (Wj 22,24)⁷⁸. Ubogi z ludu był pod szczególną opieką Jahwe i, jak wiadomo z historii, to ubodzy mieli stać się zacznym nowego Izraela⁷⁹. Występki względem tych osób były szczególnie ostro potępiane przez proroków. Posłańcy Boży budowali natomiast obraz człowieka uczciwego, który w niczym nie przykłada ręki do nieprawości. Zwłaszcza tej nieprawości, jakiej dopuszczali się niesprawiedliwi i przekupni sędziowie, zawsze gotowi wydać sądy zgodne z oczekiwaniami możliwych⁸⁰. Braki w tej dziedzinie powodowały zachwianie równowagi w życiu społecznym. Mąż doskonały to ten, który „w prawdzie (אֱמֶת) postępuje między ludźmi” (w. 8c). Prawda (אֱמֶת) to temat o bogatej treści teo-

⁷³ LANG, *Kein Aufstand in Jerusalem*, s. 34–56.

⁷⁴ JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 193.

⁷⁵ Ten hebrajski termin określa postępowanie gwałtowne, pełne przemocy, BLOCK, *The Book of Ezekiel*, s. 573.

⁷⁶ Istnieje wiele wspólnych sformułowań Ezechiela i tzw. tradycji deuteronomistycznej, T. BRZEGOWY, *Prorocy Izraela*, cz. 1, Tarnów 1999, s. 252–253.

⁷⁷ A.S. JASIŃSKI, *Symboliczna historia Izraela (Ez 16,1-3a)*, w: JASIŃSKI, TOMIAK (red.), *Historia Izraela na tle słów i czynów symbolicznych*, s. 97–101.

⁷⁸ KOEHLER, BAUMGARTNER, STAMM, *Wielki słownik hebrajsko-polski*, s. 685.

⁷⁹ JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 194.

⁸⁰ T. HERGESEL, *Osiem błogosławieństw*, Wrocław 1999, s. 29–32.

logicznej, która swoje pełne rozwinięcie otrzymała w wypowiedzi Ewangelii św. Jana. Jezus utożsamia się z prawdą (J 14,6)⁸¹.

Konkludując opis człowieka sprawiedliwego, prorok dodaje: „W przykazaniach moich postępuje i prawa moje strzeże, ażeby czynić prawość, sprawiedliwy on (jest); na pewno żyć będzie, wyrocznia Pana, Jahwe” (w. 9).

Ostateczna ocena postępowania człowieka bazuje na weryfikacji poprawnego odniesienia jednostki do przykazań i praw Jahwe. Nie ma innego kryterium. Człowiek Boży to człowiek uległy woli Pana. W Księdze Ezechiela prorok tymczasem wielokrotnie stwierdzał, gdy mówił o Izraelu, że jest to lud buntowników (Ez 3,3.7)⁸². Do takich ludzi, a więc jednostek zbuntowanych, został posłany prorok. Obraz męża sprawiedliwego nie jest zatem obrazem narodu przebywającego na wygnaniu, lecz projekcją na przyszłość, podobnie jak projekcją nadchodzącej zmiany stanowi opis nowej Jerozolimy (Ez 40–48). Ezechiel prezentuje się zatem jako mąż, który nie tylko jest świadkiem sprawiedliwości Jahwe, lecz również dysponował realnym projektem odnowy jednostki, a tym samym odnowy całego Izraela⁸³. Bez uzdrowienia konkretnego człowieka nie może dokonać się uzdrowienie narodu. Prorok nieustannie wierny jest zasadzie odpowiedzialności indywidualnej. Dla niego Izrael nie jest „masą” anonimowych ludzi, lecz zbiorowiskiem jednostek, z których każda miała w pełni świadomie realizować swoje powołanie, zgodnie z zamysłem Jahwe. Człowiek sprawiedliwy nie musi się lękać przemocy z zewnątrz, nawet jeżeli będzie to potęga Babilonii⁸⁴. Wsluchując się w nauczanie prorockie, jednostka jest oddzielona od zewnętrznych niebezpieczeństw i otrzymuje zabezpieczenie, jakie może dać wyłącznie Jahwe: „na pewno żyć będzie” (w. 9c)⁸⁵.

3. Grzeszny potomek i sprawiedliwe trzecie pokolenie (Ez 18,10-18)

Postępowanie w sprawiedliwości nie jest gwarantem podobnego zachowania potomnych. Jak nie dziedziczy się winy, tak również nie dziedziczy się sprawiedliwości. Każda jednostka i każde pokolenie musi samo ukształtować w sobie dobro na podstawie wierności prawu Jahwe. W tym kontekście prorok prezentuje sytuację hipotetyczną: „Lecz jeśliby zrodził syna gwałtownika i rozlewającego krew, winnego jednej z tych zbrodni – choć sam żadnej z nich nie popełnił – syna, który jadł mięso z krwią, syna, który bezcześcił żonę swego bliźniego” (ww. 10-11).

⁸¹ R. JASNOS, *Teologia prawa w Deuteronomium*, Kraków 2001, s. 212–214.

⁸² S. MĘDALA, *Chrystologia Ewangelii św. Jana*, Kraków 1993, s. 330–331.

⁸³ JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 1–10*, s. 62–63.

⁸⁴ GOŁĘBIEWSKI, „*Nowy człowiek*” według Jeremiasza i Ezechiela, s. 129–137.

⁸⁵ JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 195.

Historia biblijna pełna jest opowiadań o „nieudanych” synach pobożnych mężów. Wystarczy wspomnieć potomków Helego, Samuela czy nieobliczalnego syna Gedeona – Abimeleka, który wbrew tradycji sam ogłosił się królem⁸⁶. Nie zawsze mężne czyny ojca były wzorem postępowania syna. Św. Paweł pisał o tajemnicy nieprawości (2 Tes 2,7)⁸⁷. Tekst Ezechiela mówi o sytuacji, w której abstrahuje się od elementu wychowawczego, ponieważ ojciec sprawiedliwy zrodził (semityzm) „syna gwałtownika”. Wyrażenie sprawia wrażenie, że ów syn ze swej natury jest gwałtownikiem. Niewątpliwie tekst zawiera tu pewien skrót myślowy. Wyraża natomiast prawdę, że pomimo pozytywnych wzorów otrzymanych w domu rodzinnym potomek przejmuje postawę odwrotną od oczekiwanej, a mianowicie gwałtownika (בן־פָּרִי) ⁸⁸. Użyte określenie niezwykle rzadko pojawia się w Biblii Hebrajskiej. Psalmista wyznaje: „według słów Twoich warg wystrzegąłem się ścieżek gwałtu (פָּרִי)” (Ps 17,4b). Wolność od gwałtu jest niezbędną dyspozycją do oglądania oblicza Jahwe, czyli życia w sprawiedliwości. Nie wystarczy jednak unikać gwałtu. Psalmista zapewnia Jahwe: „Choćbyś badał me serce, nocą mnie nawiedzał i doświadczał ogniem, nie znajdziesz we mnie nieprawości. Moje usta nie zgrzeszyły” (Ps 17,3). Synonimem gwałtu jest zatem nieprawość. Chodzi więc o całkowite odrzucenie prawa Jahwe i kroczenie drogami bezbożności. Jego postępowanie było tym bardziej naganne, że prowadziło do rozlewania krwi. Może to odnosić się zarówno do przemocy dokonywanej względem bezbronych, jak i udziału w kulcie bałwochwalczym. Takie czyny były szczególnie mocno potępiane przez prawo Boże: „Jeśli kto przeleje krew ludzką, przez ludzi ma być przelana krew jego, bo człowiek został stworzony na obraz Boga” (Rdz 9,6). Krew była traktowana jako siedlisko życia, a Bóg był wyłącznym Panem życia i śmierci. Ktokolwiek wkraczał w owe Boże prerogatywy, ściągał na siebie wyrok, który oznaczał śmierć⁸⁹. Występny syn spożywający mięso z krwią i beczeszczący żonę bliźniego (w. 11) upodabniał się do postaw sąsiednich ludów, wśród których rozpowszechniona była prostytutka sakralna. Udział Izraelity w takich praktykach był ze wszech miar godny potępienia, godził bowiem wprost w świętość Jahwe. W miejsce oddawania Mu czci pojawiało się rażące bałwochwalstwo.

Uzupełnieniem danych zawartych w powyższych wersetych stanowi treść ww. 12-13: „Ubogiego i biednego uciskał, dokonywał rabunku, zastawu nie zwracał i do bożków podnosił swe oczy, czynił obrzydliwość. W lichwę się wdawał i procent brał, nie będzie żył; wszystkie obrzydliwości te uczynił, na pewno umrze; krew jego będzie na nim”.

⁸⁶ Chodzi tu o życie w sprawiedliwości i błogosławieństwie, BLOCK, *The Book of Ezekiel*, s. 574.

⁸⁷ W perspektywie odnowionego Izraela Ezechiel widzi pierwszoplanową rolę pasterza, a nie króla, D.I. BLOCK, *Transformation of Royal Ideology in Ezekiel*, w: W.A. TOOMAN, M.A. LYONS (red.), *Transforming Visions*, Princeton 2010, s. 208–246.

⁸⁸ „Tajemnica nieprawości” – to siła zła, skrycie działająca w świecie, M. BEDNARZ, *1–2 List do Tesaloniczan*, Częstochowa 2007, s. 512.

⁸⁹ KOEHLER, BAUMGARTNER, STAMM, *Wielki słownik hebrajsko-polski*, s. 53.

Kwestie społeczne ponownie dominują w opisie czynów gwałtownika⁹⁰. Jego postawa jest całkowicie odwrotna do czynów męża sprawiedliwego. Prorok wykazuje to, wymieniając rodzaje przestępstw, których z całą gorliwością unikał jego ojciec (ww. 6-7). Taka jednostka nie ma miejsca w odradzającym się Izraelu. Wyrok Jahwe jest jednoznaczny: „nie będzie żył” (w. 13)⁹¹. Orędzie śmierci skierowane jest przeciwko tym, którzy nie mają żadnej predyspozycji do nawrócenia. Jahwe bowiem nie chce śmierci grzesznika, pragnie jego nawrócenia i utrwalenia życia. Tymczasem „gwałtownik” pozbawiony jest dyspozycji do odrzucenia zła⁹². Ezechiel wskazuje tu na takie postawy, które mocno utrwaliły się w Jerozolimie zwłaszcza przed decydującym atakiem Nabuchodonozora. Niestety, w przyszłości mogą się ponownie ujawnić. Ezechiel dokładał wielu starań, by wśród zesłańców panował duch uległości prawu Jahwe⁹³, aby śmierć nie zdominowała nadchodzących nowych czasów dla ludu wybranego.

Kolejne wersety (Ez 18,14-18) odnoszą się już do trzeciego pokolenia⁹⁴. Tym samym całość wypowiedzi tworzy tryptyk, którego poszczególne elementy odnoszą się do charakterystyki postępowania następujących po sobie potomków. W. 14 stwierdza: „I oto zrodził syna i zobaczył wszystkie grzechy ojca swego, które uczynił, zobaczył i nie czynił w ten sposób”.

Grzechy ojca (כָּל-חַטָּאת אָבִיו) – środkowe pokolenie – stały się ostrzeżeniem dla syna. Zmiana postawy wynikała z refleksji dokonanej przez potomka. Zgodnie ze sposobem semickiego mówienia owa refleksja została wyrażona dwukrotnym użyciem w w. 4 czasownika רָאָה (widzieć)⁹⁵. Wyraża on myśl o wnikliwej obserwacji, która ocenia zakres skutków, jakie ze sobą niosą poszczególne czyny. Stosując w tym kontekście zasadę odpowiedzialności indywidualnej, syn grzesznego ojca nie musiał się obawiać dziedziczenia winy. Poczynione przez niego obserwacje pozwoliły mu zdystansować się od zasad, jakimi kierował się jego bezpośredni przodek. Dokonany ogląd musiał być wspomagany nauczaniem, jakiego był odbiorcą. W kontekście całej Księgi Ezechiela chodzi tu o cały proces dydaktyczno-wychowawczy, który na wyganianiu wykonywał prorok Ezechiel (por. Ez 3,16-21)⁹⁶, a następnie jego uczniowie. W ten sposób tworzyło się środowisko odnowy, a pokolenia zrodzone już w nowym środowisku otrzymywały szansę stania się zaczynem nowego Izraela, wolnego od występków ojców.

Ezechiel nieprzypadkowo prezentuje trzy pokolenia. Przestrzega słuchaczy, ponieważ dobro nie jest wartością raz na zawsze posiadaną. Każde pokolenie musi o nie

⁹⁰ JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 196.

⁹¹ RUMIANEK, *Księga Ezechiela*, s. 159.

⁹² BLOCK, *The Book of Ezekiel*, s. 577.

⁹³ JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 196.

⁹⁴ Na nim spoczywał Duch Jahwe, stąd różnił się od wszystkich innych proroków, którzy byli fałszywymi orędownikami (Ez 13), WILSON, *Prophecy in Crisis: The Call of Ezekiel*, s. 117–130.

⁹⁵ Tabelę, która zestawia czyny poszczególnych postaci (ojciec, syn, wnuk), prezentuje: BLOCK, *The Book of Ezekiel*, s. 566.

⁹⁶ H.F. FUHS, רָאָה, TDOT XIII, s. 208–224.

zabiegać⁹⁷. Ważne jest prowadzenie takiego sposobu życia, by było ono wartościowe i w pełni odpowiadało prawu Bożemu. Prorok zamierza w swym pouczeniu zaprezentować portret idealnego Izraelity, takiego, który jest w stanie podjąć się zadań, jakie czekają naród w przyszłości, opisanej w tekście Ez 40–48. Ww. 15-17⁹⁸ zawierają obraz doskonałego wyznawcy Jahwe: „Na wzgórzach nie jadł i oczu nie wznosił do bożków domu Izraela, żony swego bliźniego nie plugawił. I nikogo nie skrzywdził, zastawu nie zatrzymywał, rabunku nie dokonywał, chleb swój głodnemu dawał, a nagiego przyodział. Od ubogiego (nie) odwracał swej ręki, lichwy i procentu nie brał, moje prawa wykonywał, w moich przepisach postępował, ten nie umrze z powodu grzechu swego ojca, lecz żyć będzie”.

Powyższe wersety nie wnoszą już nowych treści. Opis w nich zawarty bazuje na tym, co było powiedziane już wcześniej. Sumaryczna wypowiedź jednak ma istotne znaczenie. Wszystko to, co ją poprzedza, stanowi przygotowanie do jej proklamacji. Najpierw przed oczami czytelnika został zaprezentowany obraz sekwencji postępowania trzech pokoleń, by następnie zamknąć refleksję sentencją o charakterze wielkiej parenezy. Odnowiony człowiek żyje w harmonii z Jahwe i otoczeniem. Całkowicie odrzuca kult bałwochwalczy, czyli wypełnia pierwsze przykazania Dekalogu, oddając się na służbę jednemu Bogu. Ta postawa pozwala na właściwe odniesienie do bliźniego. Cały katalog uczynków wykonywanych względem niego (aspekt pozytywny) oraz powstrzymanie się od innych czynów (aspekt negatywny) tworzą etos nowego człowieka, który staje się faktycznym obrazem i podobieństwem Jahwe w świecie. Losem męża sprawiedliwego jest życie, dlatego, jak zaznacza prorok: „ten nie umrze z powodu grzechu swego ojca” (w. 17). Nie oznacza to jednak, że w przyszłości nastanie idealna wspólnota pozostająca bez grzechów. Opisując nową Jerozolimę i nową świątynię, Ezechiel zaznacza, że będą w niej składane ofiary za grzechy (Ez 45,17). Całość wypowiedzi Ez 18,10-18 kończy się właśnie tym aspektem negatywnym: „Ojciec jego był krzywdzicielem i dokonywał rabunku na bracie, ponieważ nie czynił dobrze pośród ludu mego, oto umrze w grzechu swym” (w. 18). Wypowiedź odnosi się jedynie do negatywnych zachowań względem bliźniego⁹⁹. W sumie chodzi o człowieka, który nie czyni dobra pośrodku ludu Jahwe. Brak dobra jest powodowany brakiem poznania Jahwe i brakiem oddawania Mu czci. Nie można być dobrym członkiem wspólnoty bez właściwie uregulowanej postawy względem Jahwe.

Celem wyostrzenia wydzźwięku przedłużonego pouczenia prorok w ww. 19-20 daje odpowiedź na błędne zasady zakorzenione w Izraelu: „I mówicie: Dlaczego nie nosi syn grzechu ojca; lecz syn, (który) według prawa i sprawiedliwości postępował, wszystkie

⁹⁷ JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 1–10*, s. 79–86.

⁹⁸ Również Izrael przebywający na wygnaniu mógł oczekiwać miłosierdzia Jahwe i chwalebego powrotu do ojczyzny, M.J. MANGANO, *Wstęp do Starego Testamentu*, t. 2, Warszawa 2009, s. 166.

⁹⁹ Wersety te zawierają opis postępowania sprawiedliwego męża, który naśladował swego przodka (dziadka), JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 198.

przepisy moje strzegł i postępował według nich, na pewno będzie żył. Osoba (dusza) grzesząca, ona umrze, syn nie poniesie grzechu ojca, a ojciec nie poniesie grzechu syna. Sprawiedliwość należy się sprawiedliwemu, a złemu należy się zło”.

Ezechiel usiłuje raz na zawsze zamknąć dylemat dotyczący dziedziczenia winy. Za popełniony grzech może być obarczony jedynie jego sprawca. Powyższa zasada pozwala na kształtowanie społeczeństwa bazującego na świadomym uczestnictwie jednostki w jej powstawaniu. Nowy Izrael będzie społecznością ożywioną Duchem Jahwe. Życie, o którym Ezechiel wielokrotnie wspomina, będzie wartością trwałą, realizowaną w odrodzonej społeczności. Ezechiel, wypowiadając się szczegółowo na temat sprawiedliwości i grzechu, uświadamia każdemu z wygnańców, że los jednostki nie jest zależny od ślepych sił i grzechu przodków, lecz od osobistego zaangażowania¹⁰⁰. Człowiek nie powinien lękać się śmiertelnie zewnętrznych zagrożeń, lecz winien skoncentrować swoją uwagę na wykonywanych czynach. One bowiem mogą prowadzić do życia bądź do śmierci¹⁰¹.

4. Sprawiedliwy osąd Jahwe (Ez 18,21-32)¹⁰²

Ezechiel sprzeciwia się myśli o predestynacji. Nikt nie jest skazany na życie w grzechu, każdy ma szansę na nawrócenie: „A złoczyńca, który odwróci się od wszelkiego grzechu swego, który popełniał, i będzie strzegł wszystkich przepisów moich, i będzie czynił prawo i sprawiedliwość, na pewno będzie żył, nie umrze” (w. 21).

Z całą cierpliwością prorok tłumaczy, że złoczyńca (הַרְשֵׁעַ) ma przed sobą otwartą drogę odnowy, czyli zejścia z drogi prowadzącej do śmierci. Żeby się tak stało, muszą być spełnione dwa warunki: negatywny: „odwrócenie” (יָשׁוּב) i pozytywny: „strzeżenie” (וְשָׁמַר)¹⁰³. Oba kroki są nieodzowne. Ich postulat stanowi istotę wypowiedzi w. 21. Przede wszystkim dotychczasowy złoczyńca musi odwrócić się od מְבַלְחַטְאֲתָא („od wszelkiego grzechu swego”). Niemożliwy jest tu jakikolwiek kompromis, co zaznacza formuła „od wszelkiego”. Grzech jest tu rozumiany jako to wszystko, co sprzeciwia się prawu Bożemu. Izrael otrzymał to prawo od Jahwe, tym samym ocena czynu nie wynika z subiektywnej opinii, lecz z osądu Jahwe. Znajomość prawa była obowiązkiem każdego Izraelity, który od najmłodszych lat studiował prawo. Poznanie prawa jest tylko wówczas autentyczne, gdy jest strzeżone (וְשָׁמַר)¹⁰⁴. Nie chodzi zatem o zwykłe intelektualne poznanie (wszystkich przepisów), lecz takie, które buduje mentalność

¹⁰⁰ BLOCK, *The Book of Ezekiel*, s. 579.

¹⁰¹ JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 199.

¹⁰² Wolą Boga jest, by każdy człowiek pozostał z Nim w łączności, J. HOMERSKI, *Księga Ezechiela*, Lublin 1998, s. 77.

¹⁰³ Kolejne przykłady (ww. 21-22 i 24-26) nie biorą już pod uwagę więzów pokrewieństwa, HOMERSKI, *Księga Ezechiela*, s. 75.

¹⁰⁴ JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 200.

jednostki i uzdalnia ją do wykonywania czynów zgodnych z wolą Jahwe. Zatem w obliczu popełnionego występku człowiek jest gotowy do nawrócenia. Jednostka jest wezwana do okazywania pełnego zaufania Bogu. Prorok pragnie wzmocnić czytelnika zapewnieniem: „Wszystkie wykroczenia jego, które uczynił, nie będą mu pamiętane, lecz w sprawiedliwości, którą czynił, będzie żył” (w. 22). Pamięć należy do istotnych tematów zawartych w tradycjach biblijnych¹⁰⁵. Jahwe poleca ludowi, by pamiętał wszystkie wielkie czyny przeszłości (*Exodus*, Przymierze, dar Ziemi Obiecanej)¹⁰⁶. Owa pamięć jest warunkiem ciągłości dziejów¹⁰⁷. Daje równocześnie przekonanie, że naród kroczy w dobrym kierunku. Pamięć jest budująca, gdy odnosi się do pozytywnych wydarzeń¹⁰⁸. Tymczasem wspomnienie złych czynów prowadzi do ich potępienia, a sprawców – do unicestwienia. Tak było w przypadku wielu występnych, np. przypadek Koracha¹⁰⁹. Jahwe pamiętający grzech jest Bogiem sądu i kary. Żaden grzesznik nie może liczyć na uniknięcie odpowiedzialności za popełnione występki. Jedynym ratunkiem dla niego jest nawrócenie i przestrzeganie prawa Pana. Spełniając te warunki, człowiek przestaje być postrzegany przez Jahwe jako grzesznik, zatem jego występki zostają usunięte z karzącej pamięci Pana. W żadnym wypadku Jahwe „nie poluje” na grzesznika, jest Bogiem życia i jego dawcą dla stworzenia: „Czyż mam upodobanie w śmierci złoczyńcy, wyroczenia Pana, Jahwe, czyż nie to, by się odwrócił od dróg swych i żył?” (w. 23). To nastawienie Boga względem grzesznika jest podstawą nadziei dla świata, a zwłaszcza dla Izraela przebywającego na zesłaniu. Pobyt w niewoli miał przemienić lud. Złoczyńcy mieli stać się sprawiedliwymi. Taki był najgłębszy sens niewoli. Była ona wprawdzie karą za występki, lecz równocześnie nową szansą na powrót do życia w łączności z Jahwe¹¹⁰. Prorok jednak ostrzega męża sprawiedliwego, by nie popadał w samozadowolenie¹¹¹. Nawet on może odwrócić się od czynienia dobra: „Cała sprawiedliwość jego, którą czynił, nie będzie pamiętana; w niewierności swej, którą popełniał, i w grzechu swym, który popełniał, w nich umrze” (w. 24b). Wysilek w sferze religijno-etycznej obowiązuje każdego Izraelitę. Nic nie jest dane raz na zawsze¹¹². Ezechiel usiłuje tak pouczyć lud, by go przygotować na wszelkie sytuacje, w jakich się znajdzie w przyszłości, a zwłaszcza w perspektywie powrotu na Syjon.

¹⁰⁵ BLOCK, *The Book of Ezekiel*, s. 582.

¹⁰⁶ Dotyczy zwłaszcza wydarzeń paschalnych, G. VON RAD, *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1986, s. 444–445.

¹⁰⁷ Ezechielowe formuły „przymierza” analizuje F. SEDLMEIER, *Sie werden mir zum Volk. Zur Bundesformel im Ezechielbuch*, w: DOHMEN, FREVEL (red.), *Für immer verbündet*, s. 211–218.

¹⁰⁸ Nowe Wyjście będzie większym wydarzeniem od pierwszego, M.T. MCHATTEN, *Israel and Egypt during the Exodus*, „The Bible Today” 40 (2002), s. 141–147.

¹⁰⁹ Temat pamięci odgrywa ważną rolę w problematyce odpłaty, JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 201.

¹¹⁰ LB, *Korach*, 367.

¹¹¹ Jahwe dał się poznać jako miłośnik życia, JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 201.

¹¹² Jest to bardzo niebezpieczna postawa, jednostka bowiem przypisuje sobie zasługi czynienia dobra bez pomocy Jahwe, a to często prowadzi do grzechu, S.H.T. PAGE, *Power of Evil*, Grand Rapids 1995, s. 45–69.

Bardzo klarowne nauczanie prorockie nie znalazło jednak powszechnego poklasku pośród zesłańców. Każdy z nich miał własną ocenę wydarzeń, a przywódcy nieustannie usiłowali usprawiedliwić swoje czyny. Ezechiel nie był mężem cieszącym się autorytetem w Jerozolimie. Był faktycznie postacią nieznaną. Dopiero na wygnaniu otrzymał powołanie. Jego wypowiedzi natomiast sprawiają wrażenie, że jest doskonale zorientowany w tym, co dzieje się w mieście (ostateczna klęska w 587 r.). Jego nauczanie było niewygodne, domagało się bowiem nawrócenia dumnych dotychczas przywódców ludu. W tej sytuacji pojawiła się opozycja dążąca do zdyskredytowania proroka: „I mówicie: Nie jest słuszne postępowanie Pana; słuchajcie, proszę, domu Izraela: Czy nie jest słuszne Moje postępowanie, czy raczej nie są słuszne wasze postępowania?” (w. 25)¹¹³. Atak został skierowany przede wszystkim przeciwko zasadom, które prorok głosił w imieniu Jahwe. Oznaczało to bunt Izraela względem Pana, co powodowało, że sytuacja wygnańców jeszcze bardziej się pogarszała¹¹⁴. Ci, którzy nie chcieli przyjąć orędzia Ezechiela, sami skazywali się na odrzucenie i ostateczną utratę udziału w obietnicach Bożych¹¹⁵. Owi zbuntowani nie mieli należeć do odnowionej Reszty¹¹⁶.

Sytuacja wśród zesłańców nie była klarowna. Ezechiel stał przed niezwykle trudnym zadaniem. Miał świadomość, że jedynie nawrócenie jest drogą prowadzącą do życia. Los Izraela leżał w rękach każdego z osobna. Zaparcie ludu było jednak niezwykle głębokie. Przypominało postawę Izraela w czasie wędrówki przez pustynię, podczas której występki spowodowały konieczność wymarcia całego pokolenia. Dopiero odnowiony naród mógł wkroczyć do Ziemi Obiecanej. Pomny tych wszystkich zależności Ezechiel w imieniu Jahwe kieruje dramatyczny apel do wygnańców: „Nawróćcie się, odwróćcie się od wszystkich wykroczeń waszych, aby nie były dla was sposobnością do grzechu” (w. 30b). To jedyny werset w całym tekście Ez 18, w którym dwukrotnie pojawia się rdzeń **כש**. Wyraża on zarówno myśl odwrócenia się „od” (aspekt negatywny), jak i zwrócenia się „ku” (aspekt pozytywny). Przed Izraelem stanął wybór dobra lub zła¹¹⁷. Już psalmista wiedział o tym dylemacie, dlatego kierował zachętę: „Odstąp od złego, czyń dobro; szukaj pokoju, idź za nim!” (Ps 34,15). Powyższa zasada ma charakter ogólny i powszechny. Obowiązuje jednak szczególnie Izrael ze względu na powołanie, jakie otrzymał. Wybór między dobrem a złem należy do podstawowych aktów człowieka, który zgodnie z wymową opisów stworzenia otrzymał wolną wolę,

¹¹³ To pytanie retoryczne odpowiada całościowej koncepcji Ez 18, która opiera się na schemacie: pytanie – odpowiedź, RUMIANEK, *Księga Ezechiela*, s. 160.

¹¹⁴ Kwestionowane były zasady, jakie lud otrzymał od Boga, i było to faktyczne zaparcie się Jahwe, JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 203.

¹¹⁵ Odstępcy nie mogą już liczyć na pomoc ze strony Jahwe, BLOCK, *The Book of Ezekiel*, s. 585.

¹¹⁶ Temat Reszty w Ez może odnosić się do wydarzeń historycznych (lud, który ocalał z katastrofy) oraz do perspektywy eschatologicznej (zbawienie ostateczne ludu), R. RUMIANEK, *Prorocy okresu niewoli babilońskiej*, Warszawa 2004, s. 105.

¹¹⁷ Aktualnie o losie narodu nie decydują winy przodków, RUMIANEK, *Księga Ezechiela*, s. 160.

a tym samym możliwość indywidualnego decydowania o swoim losie¹¹⁸. Ezechiel zdawał sobie doskonale sprawę z tego, że wygnańcy nie będą usprawiedliwieni przez sam fakt znalezienia się w niewoli¹¹⁹. Każdy jednak otrzymał szansę na przyszłość, stąd prorok nie ustaje w nawoływaniu do nawrócenia. Temat ten pojawia się w wielu partiach jego Księgi. Najbardziej wymowny znajduje się w tekście Ez 33, 11: „Powiedz im: Na moje życie! – wyrocznia Pana Jahwe. Ja nie pragnę śmierci występnego, ale jedynie tego, aby występny zawrócił ze swej drogi i żył. Zawróćcie, zawróćcie z waszych złych dróg! Czemuż to chcecie zginąć, domu Izraela?” Złe drogi wyznaczone były dziejami Izraela w przeszłości. Prowadziły one wprost do katastrofy. Apel proroka jest jednoznaczny – w imieniu Jahwe usilnie wzywa do nawrócenia, stąd zdwojona formuła: „Zawróćcie, zawróćcie”. Każdy będzie sądzony indywidualnie (w. 30), jednak Ezechiel nieustannie zapewnia, że Bóg nie chce śmierci grzesznika, w nawróceniu jest dla niego ratunek¹²⁰. Odwracając się od grzechu, jednostka otrzymuje możliwość zupełniej przemiany: „Odrzućcie od siebie wszystkie wykroczenia wasze, którymi buntowaliście się, a uczynicie sobie serce nowe i ducha nowego. Dłaczego umieracie, domu Izraela?” (w. 31). W miejsce wykroczeń i buntu powstaje nowe serce¹²¹ i nowy duch w nawróconym mężu. Przemiana dokonuje się w oparciu o dwa akty: odrzucenie (zła) i czynienie (dobra)¹²². Każdy z tych elementów jest ważny. Nie można czynić dobra, trwając w występkach i zbuntowaniu. Zachęty, jakie nieustannie dawał prorok słuchaczom, miały ich skłonić do porzucenia drogi zatracenia. Odwagę mógł dać jedynie Jahwe, który objawiał się jako Bóg pełen miłosierdzia, który troszczy się o swój lud. Perspektywa pojednania z Jahwe powinna być najważniejszym motywem do odrzucenia dotychczasowego grzesznego trybu życia. Oczyszczenie się z występków przeszłości daje nowe możliwości pokutującemu. Jego dobre czyny będą swoistym tworzeniem nowego serca i nowego ducha (w. 31)¹²³. Są to obrazowe sformułowania, które wskazują na wewnętrzny proces, jaki dokonuje się w jednostce okazującej wrażliwość na napomnienia kierowane do niego. Nowe serce i nowy duch – to nowy człowiek w pełni gotowy do życia w harmonii z Jahwe.

Pieczącą całego fragmentu Ez 18 jest jego ostatni werset: „Ponieważ nie mam upodobania w śmierci umierającego, wyrocznia Pana, Jahwe. Nawróćcie się i życie” (w. 32). Wypowiedź ta nie wnosi już żadnej nowej treści, zawiera natomiast dramatyczny apel skierowany do zesłańców. Prorok ma świadomość, że samo przebywanie

¹¹⁸ Ezechiel uświadamia lud, że jest jeszcze czas do dokonania stosownej zmiany w postępowaniu, JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 205.

¹¹⁹ Jahwe pozostawił otwarte drzwi do powrotu, BLOCK, *The Book of Ezekiel*, s. 587.

¹²⁰ Wola nawrócenia (szczerą) to warunek pojednania z Bogiem, HOMERSKI, *Księga Ezechiela*, s. 77.

¹²¹ W antropologii Starego Testamentu serce jest często utożsamiane ze sferą wolitywną człowieka, R.B. ZUCK, *Teologia Ksiąg Mądrościowych i Pieśni nad Pieśniami*, w: R.B. ZUCK (red.), *Teologia biblijna Starego Testamentu*, Warszawa 2003, s. 292.

¹²² Bóg uzdalnia człowieka do uczestnictwa w akcie stwórczym, JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 205.

¹²³ Temat nowego serca i nowego ducha podejmuje prorok ponownie w tekście Ez 36,26-27.

w niewoli nie wystarcza do przemiany¹²⁴. Przykład północnych pokoleń, które zostały rozproszone w głąb Asyrii, gdzie utraciły w większości swoją religijną i narodową tożsamość, był dostatecznym ostrzeżeniem dla zesłańców. Jeżeli nie nastąpi autentyczne nawrócenie, cały Izrael odpadnie od Jahwe, a tym samym ludzkość utraci perspektywę zbawienia. Nawrócenie Izraela było zatem zadaniem ważkim dla całego stworzenia. Realizacja tego wezwania stanowiła istotę posłannictwa Ezechiela¹²⁵. Lud stał przed perspektywą nadchodzącej przemiany, a zarazem nowej inicjatywy Jahwe, która zostanie ukazana w posłannictwie późniejszych proroków działających w niewoli i po niewoli¹²⁶.

* * *

Kwestia odpowiedzialności indywidualnej stoi w centrum orędzia zawartego w Ez 18¹²⁷. Prorok, akcentując ten temat, ma na uwadze stworzenie zdrowych i silnych podstaw pod budowę nowego człowieka, nowego Izraela. Zesłańcy otrzymali nowe możliwości, których nie posiadali już mieszkańcy pozostali w Jerozolimie. Chwała¹²⁸ Jahwe opuściła już Jerozolimę (Ez 10,18-22)¹²⁹. Miasto było nieodwołalnie skazane na tymczasowe unicestwienie. W tej katastrofie miały być uśmiercone wszelkie złudne nadzieje obrońców, którzy pragnęli utrwalić dotychczasowy tryb życia. Utracili wszelkie predyspozycje do nawrócenia. Nie było już do nich posłanego proroka odnowy. Przywódcy i mieszkańcy wzgardzili bowiem nauką głoszoną przez Jeremiasza. Ci, którzy znaleźli się w Babilonii, nie posiadali żadnego programu odnowy. Zwycięstwo Babilończyków mogło być dla nich znakiem słabości Jahwe; łatwo mogło dojść w takiej sytuacji do apostazji. Lekarstwem na te wszystkie dylematy było zdecydowane nauczanie Ezechiela. Prorok poruszał kwestie, które były w ówczesnym czasie najważniejsze. W centrum uwagi pozostawała relacja jednostki do Jahwe. Zwycięstwo Babilonii nie miało charakteru ostatecznego¹³⁰. Ta ówczesna potęga światowa była zaledwie chwilowym narzędziem

¹²⁴ Bóg jest gwarantem nowego życia Izraela, który musiał jednak powrócić do Jahwe (nawrócenie), JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20*, s. 206.

¹²⁵ Prorok uświadamiał ludowi, że obok prawa Bożego jest prawo wolnego wyboru człowieka, od którego będzie zależał los jednostki, BLOCK, *The Book of Ezekiel*, s. 588.

¹²⁶ W. ZIMMERLI, *Grundriss der alttestamentlichen Theologie*, Stuttgart 1978, s. 161–201.

¹²⁷ Warto dodać, że motyw odpowiedzialności zbiorowej jest ściśle związany w Starym Testamencie z koncepcją solidarności w przymierzu, E.H. MERRILL, *Teologia Księg Ezechiela i Daniela*, w: ZUCK (red.), *Teologia biblijna Starego Testamentu*, s. 432.

¹²⁸ Temat chwały dominuje w Ez 1. Tekst ten stanowi prolog do całej księgi, D. LAUNDERVILLE, *Ezekiel's Throne-Chariot Vision: Spiritualizing the Model of Divine Royal Rule*, „The Catholic Biblical Quarterly” 66 (2004), s. 361–377.

¹²⁹ JASIŃSKI, *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 1–10*, s. 230–233.

¹³⁰ W Księdze Ezechiela tradycyjna prorocka koncepcja zniszczenia Jerozolimy przez obce ludy doznaje transformacji, zostaje bowiem wzbogacona o wymiar eschatologiczny, W. PIKOR, *Ez 38–39 jako zwiastun eschatologii apokaliptycznej*, w: M.S. WRÓBEL (red.), *Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa*, Lublin 2010, s. 51.

w rękach Pana¹³¹. Kontakt z obcą cywilizacją był okazją do zdystansowania się od dotychczasowego sposobu życia. Nie mogła jednak nastąpić asymilacja z obcymi ludami. Izrael miał kształtować się we wsobnym środowisku, w swoistej enklawie. Prorok był skoncentrowany zwłaszcza na dziele wychowania nowej społeczności. Kierował swoje orędzie do wszystkich wygnańców, lecz miał równocześnie na uwadze los konkretnej jednostki. Zapewnia, że każdy decyduje o własnym losie. Jednak to suma dobra obecnego w poszczególnych wierzących staje się podstawą tworzenia wspólnoty nowego Izraela, zdolnego do wypełnienia misji w przyszłej epoce odnowienia. Od strony ludzkiej nadchodząca przemiana nie mogłaby się dokonać bez przemiany. Do niej wyraźnie wezwał Ezechiel w imieniu Jahwe: „uczynicie sobie serce nowe i ducha nowego” (w. 31).

References

- ADAMIAK R., *Justice and History in the Old Testament. The Evolution of Divine Retribution in the Historiographies of the Wilderness Generation*, Cleveland 1982.
- BANASZEK A., *Jezusowy postulat „większej sprawiedliwości”*, w: W. CHROSTOWSKI (red.), *Oto idę*, Warszawa 2005.
- BEDNARZ M., *1–2 List do Tesaloniczan*, Częstochowa 2007.
- BETTS T.J., *Ezekiel the Priest: A Custodian of Torah*, Washington 2005.
- BLINKINSOPP J., *Geschichte der Prophetie in Israel*, Stuttgart 1998.
- BLOCK D.I., *The Book of Ezekiel. Chapters 1–24*, Grand Rapids 1997.
- BLOCK D.I., *Transformation of Royal Ideology in Ezekiel*, w: W.A. TOOMAN, M.A. LYONS (red.), *Transforming Visions*, Princeton 2010.
- BROWNLEE H.W., *The Aftermath of the Fall of Judah According to Ezekiel*, „Journal of Biblical Literature” 89 (1970), s. 393–404.
- BRZEGOWY T., *Prorok Izraela*, cz. 1, Tarnów 1999.
- CASSONE D., *When Israel Loses Its Meaning: Reconstruction of Language and Community in Ezekiel’s Prophecy*, SBLSP (2003), s. 215–226.
- CHROSTOWSKI W., *Prorok wobec dziejów*, Warszawa 1991.
- DESELAERS P., *Das Wächteramt: Ezechiels Dienst am ewigen Bund*, w: C. DOHMEN, C. FREVEL (red.), *Für immer verbündet*, Stuttgart 2007.
- ELIADE M., *Historia wierzeń i idei religijnych*, Warszawa 1988.
- FILIPIAK M., *Biblia o człowieku*, Lublin 1979.
- FILIPIAK M., *Problematyka społeczna w Biblii*, Warszawa 1985.
- FOHRER G., *Storia della religione israelitica*, Brescia 1985.
- FREEDY F.S., *The Glosses in Ezekiel 1–24*, „Vetus Testamentum” 20 (1970), s. 129–132.

¹³¹ W odrodzonym Izraelu Pasterzem będzie sam Jahwe, M. WOJCIECHOWSKI, *Biblia o państwie*, Kraków 2008, s. 90–91.

- FUHS H.F., H'R, w: G.J. BOTTERWECK, H. RINGGREN, H.-J. FABRY (red.), *Theological Dictionary of the Old Testament*, t. 13, Grand Rapids – Cambridge 2004, s. 208–224.
- GANZEL T., *The Defilement and Desecration of the Temple in Ezekiel*, „Biblica” 89 (2008), s. 369–379.
- GOŁĘBIEWSKI M., „Nowy człowiek” według Jeremiasza i Ezechiela, w: M. WOJCIECHOWSKI (red.), *Miłość jest z Boga. Wokół zagadnień biblijno-moralnych. Studium ofiarowane ks. prof. dr. hab. Janowi Łachowi*, Warszawa 1997.
- GREENBERG M., *Ezekiel 1–20*, Freiburg 2001.
- HOMERSKI J., *Księga Ezechiela*, Lublin 1998.
- HERGESEL T., *Osiem błogosławieństw*, Wrocław 1999.
- HURVITZ A., *A Linguistic Study of the Relationship between the Priestly Source and the Book of Ezekiel (A New Approach to an Old Problem)*, „Cahiers de la Revue biblique” 20 (1982), s. 45–52.
- JASIŃSKI A.S., *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 1–10* (Opolska Biblioteka Teologiczna 77), Opole 2005.
- JASIŃSKI A.S., *Komentarz do Księgi Proroka Ezechiela. Rozdziały 11–20* (Opolska Biblioteka Teologiczna 111), Opole 2009.
- JASIŃSKI A.S., *Symboliczna historia Izraela (Ez 16,1-3a)*, w: A.S. JASIŃSKI, J. TOMIAK (red.), *Historia Izraela na tle słów i czynów symbolicznych proroka Ezechiela*, Opole 2003.
- JASNOS R., *Teologia prawa w Deuteronomium*, Kraków 2001.
- JELONEK T., *Teologia biblijna*, Kraków 2011.
- JOSCHKO W., *Tło kulturowe i literackie nowotestamentalnego określenia PROSOPON*, w: A.S. JASIŃSKI (red.), *Szukajcie zawsze oblicza Jahwe. Personalistyczne perspektywy orędzia biblijnego*, Opole 1999.
- JOYCE P.M., *Individual Responsibility in Ezekiel 18?*, w: E.A. LIVINGSTONE (red.), *Studia Biblica 1978: I. Papers on Old Testament and Related Themes: Sixth International Congress on Biblical Studies, Oxford 3–7 April 1978*. Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series, t. 11, JSOT Press, Sheffield, pp. 185–196.
- KELLE B.E., *Dealing with the Trauma of Defeat: The Rhetoric of the Devastation and Rejuvenation of Nature in Ezekiel*, „Journal of Biblical Literature” 128 (2009), s. 469–490.
- KNIERIM R., 'TH, w: E. JENNI, C. WESTERMANN (red.), *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament*, t. 1, München 1971, s. 541–542.
- KOCH K., *Sünde und Sündenvergebung um die Wende von der exilischen zur nachexilischen Zeit*, „Evangelische Theologie” 26 (1966), s. 217–239.
- KOEHLER L., BAUMGARTNER W., STAMM J.J., *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, t. 1, Warszawa 2008.
- KORPEL M.C.A., *Kryptogramme in Ezekiel 19 und im Izbet-Sarta-Ostarkon*, „Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft und die Kunde des nachbiblischen Judentums” 121 (2009), s. 70–86.
- KRAEGER T., *Geschichtskonzepte im Ezechielbuch*, Berlin 1988.
- LANG B., *Kein Aufstand in Jerusalem. Die Politik des Propheten Ezechiel*, Stuttgart 1978.
- LAUNDEVILLE D., *Ezekiel's Throne-Chariot Vision: Spiritualizing the Model of Divine Royal Rule*, „The Catholic Biblical Quarterly” 66 (2004), s. 361–377.
- LUST J., *The Sour Grapes: Ezekiel 18*, w: A. VOITILA, J. JOKIRANTA (red.), *Scripture in Transition*, Leiden 2008.

- MANGANO M.J., *Wstęp do Starego Testamentu*, t. 2, Warszawa 2009.
- McHATTEN M.T., *Israel and Egypt during the Exodus*, „The Bible Today” 40 (2002), s. 141–147.
- McKEATING H., *Ezekiel the Prophet like Moses?*, „Journal for the Study of the Old Testament” 61 (1994), s. 97–109.
- MEYNET R., *Język przypowieści biblijnych*, Kraków 2005.
- MERRILL E.H., *Teologia Ksiąg Ezechiela i Daniela*, w: R.B. ZUCK (red.), *Teologia biblijna Starego Testamentu*, Warszawa 2003.
- MĘDALA S., *Chrystologia Ewangelii św. Jana*, Kraków 1993.
- NIELSEN K., *Ezekiel's Visionary Call as Prologue: From Complexity and Changeability to Order and Stability?*, „Journal for the Study of the Old Testament” 33 (2008), s. 99–114.
- NOBILE M., *Il principio della retribuzione in Ezechiele*, „Rivista storica benedettina” 14 (2002), s. 99–109.
- PAGE S.T.H., *Power of Evil*, Grand Rapids 1995.
- PUDEŁKO J.J., *Ezechielowa nowa świętynia: zapowiedzi i realizacja*, w: M. ROSIK (red.), *Żyjemy dla Pana*, Wrocław 2005.
- PIKOR W., *Ez 38–39 jako zwiastun eschatologii apokaliptycznej*, w: M.S. WRÓBEL (red.), *Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa*, Lublin 2010.
- RAD G. VON, *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1986.
- ROUX G., *Mezopotamia*, Warszawa 1998.
- RUMIANEK R., *Księga Ezechiela. Tłumaczenie i komentarz*, Warszawa 2009.
- ROMANIUK K., *Biblijne wzorce świętości*, Kraków 1996.
- SCHARBERT J., *Sachbuch zum Alten Testament*, Aschaffenburg 1981.
- SCOTT R.B.Y., *Salomon and the Beginnings of Wisdom in Israel*, Leiden 1955.
- SEDLMEIER F., *Sie werden mir zum Volk. Zur Bundesformel im Ezechielbuch*, w: C. DOHMEN, C. FREVEL (red.), *Für immer verbündet*, Stuttgart 2007.
- ŚLAWIK J., *Hiob przed Bogiem. Studium egzegetyczne prologu i epilogu Księgi Hioba oraz mów Hioba*, Warszawa 2010.
- STEINMANN C., *Le prophète Ézéchiel et les débuts de l'exile*, Paris 1953.
- SWEENEY M.A., *The Destruction of Jerusalem as Purification in Ezekiel 8–11*, w: M.A. SWEENEY (red.), *Form and Intertextuality in Prophetic and Apocalyptic Literature*, Tübingen 2005.
- SYNOWIEC J.S., *Dziesięć przykazań*, Kraków 1999.
- SYNOWIEC J.S., *Mędrcy Izraela i ich nauka*, Kraków 1990.
- SYNOWIEC J.S., *Na początku*, Warszawa 1987.
- TOMIAK J., *Czyny symboliczne wykonane w kontekście wyroczni przeciwko Judzie*, w: A.S. JASIŃSKI, J. TOMIAK (red.), *Historia Izraela na tle słów i czynów symbolicznych proroka Ezechiela*, Opole 2003.
- TUŁODZIECKI S., *Miłosierdzie Boże w Starym Testamencie*, Poznań 1992
- WARZECHA J., *Historia Izraela*, Warszawa 2005
- WALTERS S.D., *Jacob Narrative*: w: D.E. FREEDMAN I IN. (wyd.), *Anchor Bible Dictionary*, t. 3, New York 1992, s. 359–609.
- WEEKS S.A.D.E., *Biblical Literature and the Emergence of Ancient Jewish Nationalism*, „Biblical Interpretation” 10 (2002), s. 144–157.

- WILSON R.R., *Prophecy in Crisis: The Call of Ezekiel*, „Interpreting” 38 (1984), s. 117–130.
- WINKEL H., *Jeremiah in Prophetic Tradition: An Examination of the Book of Jeremiah in the Light of Israel's Prophetic Traditions*, Leuven 2000.
- WITASZEK G., *Amos. Prorok sprawiedliwości społecznej*, Lublin 1996.
- WOJCIECHOWSKI M., *Biblia o państwie*, Kraków 2008.
- WOJCIECHOWSKI M., *Etyka biblijna*, Kraków 2009.
- ZUCK R.B., *Teologia Ksiąg Mądrościowych i Pieśni nad Pieśniami*, w: R.B. ZUCK (red.), *Teologia biblijna Starego Testamentu*, Warszawa 2003.
- ZIMMERLI W., *Die Eigenart der prophetischen Rede des Ezechiel. Ein Beitrag zum Problem an Hand von Ez. 14,1-11*, „Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft und die Kunde des nachbiblischen Judentums” 66 (1954), s. 1–26.
- ZIMMERLI W., *Ezekiel*, t. 1, Philadelphia 1979.
- ZIMMERLI W., *Grundriss der alttestamentlichen Theologie*, Stuttgart 1978.
- ZIMMERLI W., *Ezechieltempel und Salomostadt*, w: W. ZIMMERLI (red.), *Studien zur alttestamentlichen Theologie und Prophetie*, München 1974, s. 148–164.

